

Pestisjárványok a késő középkorban: Vallási és orvosi reakciók (PD 75642)

Gecser Ottó

A 14. századi, Fekete Halálként ismert nagy pestisjárvánnyal kezdődően az orvosi és vallási betegségfelfogás, illetve betegségmagyarázat változó viszonya, egymásra gyakorolt hatása nagyban meghatározta, hogy milyen elképzelések váltak széles körben ismertté és elfogadottá a pestissel (illetve általában véve a járványokkal) kapcsolatban egészen a modern kor kezdetéig. Ezek a széles körben ismert és elfogadott elképzelések pedig befolyással voltak a pestis által közvetve-közvetlenül érintett populációk viselkedésére, különös tekintettel a városi, később állami hatóságok intézkedéseire, és ezen keresztül a járványok társadalmi és gazdasági következményeire. Ezen szempontokat figyelembe véve kutatásom elsősorban olyan források – pestistraktátusok és prédikációk – összegyűjtésére és elemzésére irányult, amelyek (tartalmukat tekintve legalábbis) széles körben ismertek lehettek, és kellően részletes értelmezéseket kínáltak a kortársak (és kínálnak a modern kutatók) számára.

A kutatás során öt fő kérdéskörre koncentráltam: a pestistraktátusokban megjelenő magyarázatokra, a pestistraktátusok kézírathagyományára, a pestisről szóló prédikációkra, a pestisszentekről szóló prédikációkra, továbbá a legkorábbi bizonyíthatóan Magyarországon is ismert pestistraktátusra.

A pestistraktátusokban megjelenő pestismagyarázatokkal kapcsolatos első eredményeimet a Nemzetközi Tudománytörténeti és Tudományfilozófiai Egyesület, Tudomány- és Technikatörténeti szakosztálya Budapesten, 2009 július 28. és augusztus 2. között megrendezett, *Ideas and Instruments in Social Context* című nemzetközi tudományos konferenciáján mutattam be. Itt az ellen a domináns felfogás ellen érveltem, amely szerint a Fekete Halállal megjelenő pestistraktátusok tartalma lényegében változatlan az egész középkor folyamán, mert csak az ókori, illetve arab szerzőktől örökölt nézeteket ismételgetik. Az örökölt nézetek azonban nem voltak egységesek, két fő irányuk (a pestis mint a lázak egy fajtája és a pestis mint *epidemia*) összeegyeztetése-összekapcsolása értelmezői munkát igényelt, és nem egyetlen lehetséges megoldást kínált. Továbbá a korábbi (1348 előtti) megközelítések nem számoltak a pestis visszatérő jellegével, ami a késő középkori magyarázatokban az asztrológiai okok súlyának

növekedésével járt együtt. Végül pedig a 14. század közepén elérhető orvosi magyarázatmodellek nem (vagy legfeljebb nagyon kicsi hangsúllyal) vették tekintetbe, hogy a pestis személyről személyre is terjedhet (*contagiosus*), ami a Fekete Halált követően általános tapasztalattá vált, és amit a korabeli orvosok elsősorban a pestis mint mérgezés elgondolás segítségével próbáltak összhangba hozni a hagyományos atmoszférikus etiológiával.

Az orvosi pestismagyarázatokkal párhuzamosan kezdtem vizsgálni a pestistraktátusok kézírathagyományát. Az érdekelt, hogy a pestistraktátusokat tartalmazó kéziratok jellege milyen támpontokat kínál a vallásos és az orvosi értelmezések közötti viszony megértéséhez. Ennek érdekében a kézírathagyományt a korábbi orvostörténeti megközelítésektől eltérő irányból közelítettem meg. Amikor a 18. század végén Kurt Polycarp Sprengel, illetve a 19. század elején Justus Friedrich Carl Hecker elkezdte gyűjteni és kiadni a középkori pestisjárványok orvosi emlékeit – ésszerű és indokolt módon – orvosi kéziratokból dolgoztak, és ugyanígy tettek a későbbi szövegkiadók is, köztük Karl Sudhoff, aki “Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des ‘schwarzen Todes’” című cikksorozatában a máig legterjedelmesebb forrásanyagot tette közzé 1911 és 1926 között. Ezeket az orvosi kéziratokat azonban aligha olvasták olyanok, akik maguk nem voltak orvosok. Ha az alsópapság ismereteire vagyunk kíváncsiak, akkor azokat az eseteket kell megvizsgálnunk, amikor pasztorációs jellegű kéziratok tartalmaznak pestistraktátusokat, tehát olyan kéziratok, amelyekben nagyrészt prédikációk, *ars praedicandik*, kánonjogi kompendiumok, erényekről és bűnökről szóló értekezések és más efféle szövegek találhatók. A pasztorációs kéziratok kutatását nehezíti az a tény, hogy a fennmaradt kéziratállomány részletes katalógusok formájában történő feldolgozása országonként igen eltérő szinten áll, ezek nélkül viszont lehetetlen rátalálni a pestistraktátust tartalmazó kódexekre (az orvostörténeti szakirodalom az említett okokból nem nyújt segítséget). A németnyelvű országokban fennmaradt, jól katalogizált kéziratok azonban egy megalapozott hipotézis felállításához elegendőnek bizonyultak. Eszerint a 14. század végétől a 16. század elejéig terjedő időszakban a pestistraktátusok egyre növekvő része maradt fenn vallásos szövegek kontextusában. A hipotézist persze össze kell majd vetni további kéziratállományok tartalmával, annyi azonban már most is világos, hogy jól illeszkedik ahhoz a mások által is megfigyelt jelenséghez, hogy a 14. és a 16. század között a pestissel foglalkozó orvosi értekezések, amelyek eleinte a vallási értelmezésektől függetlenül, a korabeli orvostudomány, illetve természetfilozófia eszközeivel igyekeztek feltárni a pestis okait, a 15. század folyamán egyre gyakrabban

egészültek ki vallási tartalommal, és egyre inkább áthatotta őket a betegség okainak vallási értelmezése. Ráadásul ezeknek a szövegeknek egyre nagyobb része íródott népnyelven, ami korábban csak a teoretikus szempontokat nélkülöző, a megelőzésre és a gyógyításra koncentráló *Pestschriftek* jellemzője volt. Ezeket az eredményeimet először Prágában, a Károly Egyetemen, 2009. augusztus 24. és 26. között megrendezett *Medieval Manuscript Miscellanies: Composition, Authorship, Use* című nemzetközi tudományos konferencián mutattam be.

Az orvosi és vallásos pestisirodalom egymáshoz való közeledését, összevegyülését jól illusztrálja a legkorábbi egyértelműen Magyarországon másolt (és használt) pestistraktátus esete, amely Aranyasi Gellértfi János 15. századi szepességi klerikus kéziratában (Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. 73) maradt fenn. Aranyasi kéziratának többi szövege vallási tárgyú és a rendszeresen gyóntató, miséző, prédikáló papság válogatási szempontjait tükrözi. A pestistraktátust Csontos János 1879-ben még Aranyasi eredeti művének gondolta, akárcsak a nagy orvostörténész Magyary-Kossa Gyula. Az Egyetemi Könyvtár Tóth Péter által készített legújabb kézirat-katalógusa már helyesen Johannes Jacobi 14. századi Montpellier-i orvoshoz, illetve a Mathias van der Goes antwerpeni nyomdájában 1486 és 1491 között megjelent *Regimen contra pestilentiam*hoz köti.

Kutatásaim egyik eredménye a szöveg eredetének pontosabb azonosítása. Eszerint a *Regimen contra pestilentiam* Jacobi pestistraktátusának egy a 15. század első felében erősen átdolgozott változata. Az átdolgozásra több lépésben Németországban került sor, ahol többek között német nyelvű, gyakorlati irányultságú *Pestschriftek* fordítottak latinra és szerkesztettek bele Jacobi művébe. Az átdolgozott változat sok helyen utal a vallásos pestisértelmezésre és világossá teszi ennek felsőbbrendűségét. Az Aranyasi kódexében megtalálható szöveg azonban jelentős mértékben eltér az antwerpeni (és a több mint harminc, ezzel lényegében azonos) ősnymtatványtól. Úgy tűnik, hogy a nála megtalálható változat Németországban is elsősorban pasztorációs kéziratokban maradt fenn. A szöveg általam elkészített kritikai kiadásából (amelyet a közeljövőben szeretnék megjelentetni), világosan kiderül, hogy Aranyasi forráskézirata ebből a német közegből származhatott, ahol – mint Aranyasinál is – a latin szövegbe beszúrt német szavakkal találkozunk. Aranyasi a német szavakat kevésbé torzítja el, ami a Szepességben nem meglepő, az orvosi fogalmakat ugyanakkor nem egyszer félreérti, vagy a forráskézirat tévedéseire nem figyel fel. Ezek a részletek világossá teszik, hogy Aranyasi nem hogy eredeti

orvosi mű szerzőjének nem tekinthető, de egész biztosan nem rendelkezett alaposabb orvostudományi ismeretekkel sem. Ugyanakkor az általa lemásolt szöveg képet ad egyrészt arról, hogy milyen orvosi ismeretek lehettek viszonylag széles körben hozzáférhetőek a 15. századi Magyarországon, másrészt pedig arról, hogy az alsópapság hogyan viszonyulhatott ezekhez az orvosi ismeretekhez. Aranyasival kapcsolatos eredményeimet bemutattam a Magyar Zoltán és OTKA Posztdoktori Ösztöndíjasok Éves Találkozóján Egerben, 2009. november 13-án, illetve abban a közlésre elfogadott cikkemben, ami a Reneszánsz Év alkalmából rendezett Mátyás-konferenciához (Matthias Rex 1458–1490: Magyarország a reneszánsz hajnalán, ELTE BTK, 2008. május 20-25) kapcsolódó kötetben fog megjelenni.

A pestistraktátusok vallási kézírathagyományának problematikája szorosan kapcsolódik a pestisprédikációk pestisképének kérdéséhez, hiszen ezek mintegy az ellenkező irányban haladva a vallásos pestisértelmezéseket tették hozzáférhetővé a pestistraktátusok orvos szerzői számára (és persze mindenki számára, aki olyan településen élt, ahol viszonylag képzett egyháziak rendszeresen prédikáltak). Ráadásul úgy tűnik, hogy a pestisprédikációk (legalábbis azok, amelyek fennmaradtak), szintén a 15. század termékei, ami megint csak a fentebb vázolt folyamattal állhat összefüggésben, amennyiben a pestissel kapcsolatos elméleti jellegű orvosi ismereteknek az egyetemi orvostudomány világán kívüli elterjedése tette szükségessé, hogy a prédikációkban is reflektáljanak rájuk.

Pestisprédikáción egyszerűen olyan prédikációt értek, amely nagyrészt a pestisről szól. Eleinte azt gondoltam, hogy a pestisszentek ünnepére készült prédikációkat egyértelműen ide lehet majd sorolni, de ez a feltételezés nem igazolódott be. Az egyértelműen a pestishez köthető szentek közül csak Szt. Sebestyénre vonatkozóan találtam értékelhető mennyiségű szöveget. Ezekkel kapcsolatban azonban az derült ki, hogy az 1348-ban kitört nagy pestisjárványt megelőző százötven évből sokkal több Szt. Sebestyén ünnepére írt beszéd maradt fenn, mint az utána következő másfél évszázadból. Ez az adat nemcsak abban mond ellent várakozásainknak, hogy Sebestyénről megszámlálhatatlanul sok képzőművészeti alkotás ismert épp a Fekete Halál és a középkor vége közötti időszakból, ami népszerűségének megnövekedésére utal, hanem azért is, mert a késő középkorban általában véve is meredeken nőtt a könyvek száma. Ezt a kérdéskört „Sermons on St Sebastian after the Black Death (1348–ca. 1500)” című cikkemben [in *Promoting the Saints: Cults and Their Contexts from Late Antiquity until the Early Modern*

Period, szerk. Gecser Ottó et al., Bp. és New York: CEU Press, 2010] vizsgáltam meg. Itt amellet érveltem, hogy több tényező együttes hatása lehetett felelős azért, hogy a Szt. Sebestyénről szóló prédikációk száma nem növekedett a pestis hatására. Az érvelés középpontjában az megfigyelés áll, hogy egy elszigetelt esetet kivéve sem a Fekete Halál sem a későbbi járványok nem növelték a Sebestyénhez kapcsolódó csodás gyógyulások számát; a pestiscsodák a kora újkorban váltak általánossá. Ennek eredményeképpen nem volt olyan új anyag, amivel tartalmi szempontból jelentős mértékben meg lehetett volna újítani a Sebestyén napi prédikálás gyakorlatát, vagyis a korábban írt *sermó*kat gond nélkül fel lehetett használni, nem volt különösebben indokolt újakat írni. Ehhez járul hozzá az a további szempont is, hogy a pestisjárványok általában nyárra vagy őszi estek, Sebestyén ünnepe pedig január 20-ra, vagyis ha prédikáltak is róla, mondjuk egy pestis idején tartott körmenet keretében, a prédikáció jó eséllyel nem maradt fenn a prédikációgyűjteményekben, amelyeket szokás szerint az egyházi év struktúrája szerint rendeztek el. Végül Sebestyén kultusza gyakran kötődött íjász konfraternitásokhoz, akik számára a szent vértanúságát szimbolizáló nyilak sajátos jelentést hordoztak és ez sokkal inkább a szent „eredeti”, pestis előtti alakjához kapcsolódott.

A kutatás kezdetén még úgy gondoltam, hogy az orvosi és a vallási pestiskép különféle forrásait adatbázisszerűen is össze tudom kötni, azonban a pestisszentek ünnepére írt beszédek alacsonyfokú hasznosíthatósága és a pestistraktátusok vallásos kodikológiai kontextusának már említett (a nagy számú katalógizálatlan, ill. nem kielégítően katalógizált esetből következő) rekonstrukciós problémái miatt ezt az elképzelést útközben fel kellett adnom. Minthogy tehát a prédikációkban megjelenő pestiskép elemzését nem lehetett a pestisszentek tiszteletére írt szövegekre alapozni, így a vonatkozó forrásanyagot – kevésbé szisztematikus anyaggyűjtést lehetővé tevő módon – a *de peste, contra pestem, de pestilentia* stb., illetve *de plagis, de flagellis* stb. besorolású kéziratrubrikák alapján állítottam össze, és ezeket vetettem össze a pestistraktátusokkal először a *46th International Congress on Medieval Studies*-on (2011. május 12–15., Western Michigan University, Kalamazoo) tartott előadásomban, majd egy közlésre elfogadott cikkemben, amely az *AVISTA Studies in the History of Medieval Technology, Science and Art* című referált könyvsorozat következő, orvostörténettel foglalkozó kötetében – *The Sacred and the Secular in Medieval Healing* – fog megjelenni az Ashgate kiadónál. A pestisprédikációkat itt két fő típusba soroltam aszerint, hogy milyen módon viszonyulnak a pestistraktátusokban megfogalmazódó nézetekhez. Az első típusba azok a prédikációk kerültek,

amelyek részben elfogadták az orvosi-természetfilozófiai etiológia érvényességét, és azt igyekeztek megmutatni, hogy ezek a természetes okok csak közvetítő szerepet töltenek be Isten akarata és a járvány között. A második típusba pedig azok, amelyek elutasították ezeknek a természetes közvetítő okoknak a feltételezését. Mindkét típus azt feltételezi, hogy a prédikátor, még akkor is, ha nem ő írta a prédikációt csak elmondott egy más által írt szöveget (ami a tipikusabb eset, hiszen ez indokolja a prédikációk kéziratossá, később pedig nyomtatott terjesztését), valamilyen orvosi-természetfilozófiai tájékozottsággal kellett, hogy rendelkezzen, és ezt hallgatóságától (vagy annak legalább egy részétől) is el kellett várnia. Vagyis ezek a prédikációk az orvosi és a vallási pestisértelmezések közötti két lehetséges viszonyt mutatják egy olyan korszakban, amelyben a kétféle értelmezési keret egyre közelebb került egymáshoz és egyre nagyobb mértékben áthatotta egymást.

A kutatást kora újkori (16-18. századi) magyarországi pestisirodalom vizsgálatával szeretném folytatni. Ezt a folytatást előlegezi meg a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*ban megjelent szócikkem a magyarországi pestisjárványok művelődéstörténeti szempontból releváns aspektusairól, amely elsősorban a középkor utáni időszakra koncentrálni röviden áttekintve az orvosi ismereteket, a vallási értelmezéseket, a pestissel összefüggő szentkultuszokat és a járványok elleni városi, illetve állami szintű védekezés megszervezését.